

בל יראה ובל ימצא

מקורות – (א) ה: "תנו רבנן" – ו. "קמשמע לך", רש"י ותוספות על אתר; ו. "תנו רבנן נכרי שנכנס...", רש"י תוספות ורמב"ן על אתר; לא: "חמץ שנפלה עליו מפולת..." משנה וגמרא, רש"י ורבנו דוד על אתר.

(ב) רבנו דוד ד. ד"ה המשכיר בית; ביאור הגר"א א"ח תמ"ג, ב; משנה להלן מו-מו: ורש"י שם.

(ג) רמב"ם הל' חמץ ומצה פ"ד ה"ב; רא"ש פ"א סי' ד; רמב"ן ד: ד"ה ענין ביטול חמץ; בעל המאור ב. בדפי הר"ף.

(ד) משנה ל: תוספות לא: ד"ה בדרבי יצחק, וגיטין לז.לז: ד"ה שאני משכון; רמב"ם הל' חמץ ומצה פ"ד הל' ה-ו והשגות הראב"ד על אתר; שולחן ערוך א"ח תמ"ג, ג.

(שמות י"ב, יט).
(שם י"ג, ז).

"שבעת ימים שאר לא ימצא בבתיכם"
"ולא יראה לך חמץ ולא יראה לך שאר בכל גבולך"

שני הפסוקים האלו הם המקור לאיסורי בל יראה ובל ימצא. הגמרא בסוגייתנו (ה:): מביאה ברייתא, הדורשת את שני הפסוקים הללו. הגמרא מצביעה על הבדלים מסוימים בין הדינים הנלמדים מכל אחד מהפסוקים. באיסור בל יראה יש מקור להתיר חמץ של אחרים ושל גבוה: "לא יראה לך שאור – שלך אי אתה רואה, אבל אתה רואה של אחרים ושל גבוה". להיתר זה אין מקור בפסוק העוסק באיסור בל ימצא, ומשם לומדים שאסור לקבל חמץ בפיקדון מן הנכרי. כמו כן, ניתן להבין שאיסור בל יראה חל רק על חמץ שאפשר לראותו, ולא על חמץ טמון. היתר זה אינו קיים באיסור בל ימצא, ושם נאסר גם חמץ טמון.

קיימים, אם כן, דינים מסוימים שבהם איסור בל יראה אמור להיות קל יותר מבל ימצא. מאידך, על פי פשט הפסוקים, המרחב שבו חל איסור בל יראה הוא רחב יותר מאשר המרחב של איסור בל ימצא. בל יראה נאסר "בכל גבולך", ואילו בל ימצא נאסר רק "בבתיכם". ניתן היה להבין שיש כאן שני איסורים נפרדים, כאשר האיסור החמור יותר חל במרחב מצומצם – בבית בלבד, ואילו האיסור הקל חל במרחב גדול יותר – בכל הגבול. הברייתא מעלה את ההווה אמינא לדרוש כך את הפסוקים, אך דוחה זאת על ידי גזרה שווה:

"ועדיין אני אומר: בבתים עובר משום בל יראה ובל ימצא ובל יטמין ובל יקבל פקדונות מן הנכרי, בגבולין – שלך אי אתה רואה אבל אתה רואה של אחרים ושל גבוה. מניין ליתן את האמור של זה בזה, ושל זה בזה? תלמוד לומר 'שאורי' 'שאורי' לגורה שוה" (פסחים ד:).

לפי מסקנת הגמרא, ההיתר בחמץ של אחרים קיים בכל מקום, בבית ובגבול. בשיעור בעניין ביטול חמץ¹ ראינו, שניתן להבין את ההיתר הזה בשני אופנים:

א. היתר במעשה העברה – האיסור הוא להחזיק בבעלותך חמץ. חמץ של אחרים אינו שייך לך, ולכן אינך עובר על הלאו בהחזקתו.
ב. היתר בחפצא – חמץ של אחרים מופקע בחפצא מאיסורי בל יראה ובל ימצא, ולכן לא עוברים עליו.

שני הכיוונים האלה עשויים להיות תלויים בפירושים השונים לגבי זהותם של אותם "אחרים". רש"י מפרש שאחרים הם נוכרים (ד"ה לפי שנאמר). ניתן להבין שרש"י בחר בנוכרים כדוגמה בלבד, והוא הדין לחמץ של ישראל אחר. אולם, הגר"א (או"ח תמ"ג, ב) הבין בדעת רש"י, שההיתר הוא בחמץ של נוכרים דווקא. חמץ של ישראל אחר הנמצא ברשותך – יש בו משום בל יראה ובל ימצא, אף על פי שהחמץ אינו בבעלותך ולא קיבלת אחריות עליו. לפי הגר"א יש כאן היתר בחפצא: חמץ הנמצא בבעלות של נוכרי מופקע מאיסורי בל יראה ובל ימצא.

רבנו דוד חלק על פירוש זה, וסבר שההיתר הוא גם בחמץ של ישראל אחר:

"ומה שאמרו 'אבל אתה רואה של אחרים ושל גבוה' – אף בשל ישראל אתה יכול למעט" (רבנו דוד ד. ד"ה המשכיר בית).

לפי רבנו דוד, לא ניתן לפרש שיש כאן הפקעה בחפצא. חמץ של ישראל אחר בוודאי אינו מופקע מאיסורי בל יראה ובל ימצא. ההיתר הוא במעשה העברה: כדי לעבור על האיסור יש צורך בבעלות, ולכן אם החמץ אינו נמצא בבעלותך – אינך עובר עליו.

לפי הגר"א, הדין היחיד הקיים בסוגייתנו הוא הפקעת החמץ בחפצא, ואילו ההיתר מצד מעשה העברה אינו קיים. בשיטת רבנו דוד, לעומת זאת, יש מקום לקיים את שני הדינים. בחמץ של ישראל אחר ההיתר הוא במעשה העברה, ואילו חמץ של נוכרי מופקע מהעברה בחפצא.

הרעיון שחמץ של אחרים מופקע בחפצא מאיסורי בל יראה ובל ימצא מתעורר בסוגיות נוספות. בשיעור בעניין ביטול חמץ הבאנו ראייה משיטת רב אחא בר יעקב (להלן כט.), הסובר שחמץ של נוכרים בפסח מותר בהנאה, ואולי אף באכילה. ראייה נוספת ניתן להביא מהמשנה להלן בפרק השלישי (מו-מו:). המשנה עוסקת בהפרשת חלה מעיסה טמאה ביום טוב של פסח. כדי למנוע מהעיסה להחמיץ יש לאפותה. בדרך כלל, אפיית העיסה מותרת ביום טוב משום אוכל נפש. אולם, העיסה שעליה מדובר אינה מיועדת כולה לאכילה, ובתוכה נמצאת גם החלה. חלה זו אינה ראויה לאכילה, שהרי העיסה טמאה, ועל כן לכאורה אסור לאפותה ביום טוב. כיצד, אפוא, ניתן למנוע את החמצתה?

התנאים הציגו פתרונות שונים לבעיה. רבי אליעזר סובר שיש היתר לאפות את העיסה כולה לפני שיקרא שם לחלה בפני עצמה. בן בתירא סובר שיש להפריש את החלה ולהטילה במים צוננים, כדי למנוע ממנה להחמיץ. ההנחה העומדת בבסיס שיטות אלה היא, שמוטל על האדם למנוע את החמצת החלה, כדי שלא יעבור על בל יראה ובל ימצא. רבי יהושע חולק על הנחה זו. לדעתו, אפילו אם החלה תחמיץ – האדם לא יעבור עליה בבל יראה ובל ימצא, כיוון שהיא אינה שייכת לו. כך מבאר רש"י את שיטת רבי יהושע:

”דלאו דידיה הוא לאחר שקרא עליה שם, וקרא כתוב ש”לך אי אתה רואה, וזה אינו ש”לך ולא של חבירך, דאכתי לא מטא ליד כהן” (נרש”י מו: ד”ה לא זהו).

רש"י מדגיש שאין כאן עברה כיוון שהחמץ נמצא במצב ביניים: הוא כבר לא שייך לבעלים המקורי, אך עדיין לא הגיע לידי הכהן. משתמע מדבריו, שאילו החמץ היה מגיע לבעלותו של כהן מסוים – הבעלים המקורי היה עובר עליו, כיוון שהחמץ נמצא כרגע ברשותו. זאת, אף על פי שהוא כבר אינו הבעלים של החלה, ואף לא קיבל עליה אחריות.

לדעת רש"י בהבנת שיטתו של רבי יהושע, בעלות איננה תנאי הכרחי למעשה העברה. כאשר החלה עדיין לא הגיעה לרשות הכהן, הפטור איננו משום מעשה העברה, אלא יש כאן הפקעה בחפצא. החלה היא ממון של שבט הכהונה אך אין עליה בעלות פרטית, והיא נחשבת כממון שאין לו תובעים (עיין חולין קל:). חמץ שאין לו בעלים מופקע מאיסורי בל יראה ובל ימצא, בדומה לחמץ הנמצא בבעלות נוכרי. בכך הולך

רש"י לשיטתו שראינו לעיל (לפי הבנת הגר"א), שחמץ של נוכרי מופקע בחפצא מבל ייראה ובל ימצא².

כדי לחלוק על שיטת רבי יהושע, לפי הבנת רש"י, אפשר ללכת בכיוונים שונים. ניתן לחלוק עליו באופן עקרוני, ולשלול לחלוטין את הרעיון של הפקעת החמץ בחפצא. לחלופין, אפשר לקבל את העיקרון של הפקעה בחפצא, אך ליישם אותו רק בחמץ של נוכרים ושל הקדש, ולא במתנות כהונה. אפשרות זו עשויה להיות תלויה בהבנות שונות לגבי מצב הבעלות על מתנות כהונה: האם הן נחשבות כממון של כל הכוהנים בשותפות, או שהמתנות שייכות באופן כללי לשבט הכהונה, אך אין עליהן בעלות פרטית כלשהי.

גם בסוגייתנו ניתן למצוא רמזים שונים בנוגע לאופי ההיתר. כפי שראינו לעיל, מלבד ההיתר בחמץ של אחרים קיים גם היתר בחמץ של הקדש. לפי ההבנה שחמץ של אחרים היינו חמץ של נוכרים, והוא מופקע בחפצא מהאיסור, קשה להבין כיצד איחדה הגמרא את שני ההיתרים לדרשה אחת³. על פניו נראה שההפקעה בחמץ של הקדש שונה מההפקעה בחמץ של נוכרים, והיה מן הראוי שהגמרא תייחד פסוק נפרד לכל אחד מהם. לעומת זאת, קל להבין את האיחוד הזה לפי ההבנה שיש כאן היתר במעשה העברה. הפסוק לימד אותנו עיקרון כללי – אין עוברים על בל ייראה ובל ימצא בחמץ שאינו בבעלותך. בכלל ההיתר הזה נמצא כל חמץ שאינך בעלים עליו: הן חמץ של ישראל אחר, והן חמץ של הקדש.

הזכרנו לעיל את ההווה אמינא של הגמרא, שההיתר בחמץ של אחרים יתקיים רק בגבולין, ולא בבתיים. גם את ההווה אמינא הזו קשה להבין לפי ההבנה שיש כאן הפקעה בחפצא. ההפקעה אמורה לחול על החמץ בכל מקרה, ללא קשר למיקומו. לעומת זאת, אם מדובר על היתר במעשה העברה – קל יותר לקבל את החילוק בין המקומות. חמץ של אחרים מותר כיוון שהוא אינו בבעלותו של האדם, ואין לאדם זיקה אליו. כאשר החמץ נמצא בביתו – האחיזה של האדם בחמץ מתחזקת, ודי בזיקה כזו אל החמץ כדי לחייבו בבל ייראה ובל ימצא, אפילו אם החמץ אינו בבעלותו. רק בגבולין, במקום שבו האחיזה המציאותית רופפת יותר, יש צורך בבעלות כדי להתחייב.

2 ההיתר כאן דומה להיתר בחמץ של הפקר. גם לגבי הפקר יש לדון האם ההיתר הוא משום מעשה העברה או שיש בו הפקעה בחפצא, ועסקנו בכך בשיעור הנ"ל בעניין ביטול חמץ (עמ' 77).

3 כך אמנם מקשים התוספות על אתר (ד"ה אבל). ניתן אולי להסיק מקושיה זו, שגם לדעת התוספות המיעוט מתייחס לחמץ בחפצא.

נראה אם כן, שלפי ההווה אמינא שבגמרא ההיתר הוא במעשה העברה. למסקנה שוללת הברייטא את החילוק בין בתים לגבולין, וקובעת שהפטור קיים בשני המקומות. כעת ניתן להעלות מחדש את השאלה, האם גם לפי המסקנה ההיתר הוא במעשה העברה, או שהגמרא כאן משנה את דעתה וסוברת שההיתר נובע מהפקעה בחפצא.

'מצוי'

עד כה עסקנו בקריטריון אחד, העשוי להיות משמעותי להגדרת מעשה העברה – בעלות. מתוך דיון הגמרא בוקע ועולה קריטריון נוסף לחיוב – 'מצוי'. כפי שראינו, הגמרא העלתה הווה אמינא לחייב על חמץ הנמצא בביתך, גם אם אין לך בעלות עליו. יסוד החיוב כאן הוא העובדה שהחמץ מצוי ברשותו של האדם, והאדם מחזיק בו. למסקנת הגמרא החילוק איננו קיים, וההיתר בחמץ של אחרים חל גם בחמץ הנמצא בבית. האם מסקנה זו מוחקת לחלוטין את הגורם של 'מצוי' בהגדרת מעשה העברה? כך נראה לכאורה מדברי הרמב"ם. הרמב"ם פוסק שהאדם חייב על כל חמץ שבבעלותו, אפילו אם החמץ אינו ברשותו אלא מופקד ביד נוכרי:

"הא למדת שהחמץ של ישראל, אם הניחו ברשותו, אפילו טמון, ואפילו בעיר אחרת, ואפילו מופקד ביד עכו"ם – הרי זה עובר משום לא יראה ולא ימצא"
(רמב"ם הל' חמץ ומצה פ"ד ה"ב).

לרמב"ן הייתה שיטה שונה. לדעת הרמב"ן, הדין של חמץ מצוי ממשיך להתקיים גם לפי מסקנת הגמרא. הגמרא שוללת את החילוק בין בית לגבול, ומשווה את החיוב בשני המקומות. אולם, חמץ אשר אינו נמצא לא בביתך ולא בגבולך – אינך עובר עליו, אפילו אם הוא בבעלותך. בעלות איננה גורם מספיק לחיוב בבל יראה ובל ימצא. מלבד הבעלות, החמץ צריך להיות מצוי ברשותך כדי להתחייב. הרמב"ן מביא מקור לשיטתו:

"שמצאתי במכילתא: 'בבתיכם' למה נאמר? לפי שנאמר 'בכל גבולך', שומע אני כמשמעו? תלמוד לומר: 'בבתיכם', מה ביתך ברשותך, אף גבולך ברשותך. יצא חמצו של ישראל שהוא ברשות נכרי"
(רמב"ן פסחים ו. ד"ה הא דתניא).

ייתכן שגם הרמב"ם אינו חולק על העיקרון של הרמב"ן. הרמב"ם פסק שהאדם עובר בבל יראה ובל ימצא על החמץ גם כאשר הוא מופקד ביד נוכרי. ניתן להבין שלדעת

הרמב"ם, גם במקרה זה החמץ נחשב כמצוי ברשותו⁴. במקרה שבו החמץ אינו מופקד בידיו של אדם, אלא נמצא אי שם מחוץ לרשות הבעלים – אולי גם הרמב"ם יודה שאינו עובר עליו, כיוון שהחמץ אינו מצוי.

כיוון דומה עולה מדברי הרא"ש בסוגייתנו. הרא"ש סבר כדעת הרמב"ם, שחייבים גם על חמץ המופקד ביד שומר. אולם, בדבריו מופיע נימוק נוסף, שאינו מפורש ברמב"ם:

דאף על פי שהנפקד קבל עליו אחריות, מכל מקום עיקר הממון של הבעלים הוא, וכיון שהשאלו הנפקד ביתו לשמירת ממונו – קרינא ביה ביתו⁵ (רא"ש פסחים פ"א סי' ד).

הרא"ש מניח, שכדי לחייב את האדם בבל יראה ובל ימצא, החמץ צריך להיות בביתו. לדעתו, דרישה זו מתקיימת בחמץ המופקד אצל שומר. השומר משאיל את ביתו לבעלים לצורך שמירת החמץ, ולכן הוא נחשב מצוי בביתו, ואפשר להתחייב עליו⁵.

ראינו עד כה שני גורמים אפשריים לחיוב בבל יראה ובל ימצא: בעלות ו'מצוי', והתחלנו לעסוק ביחס ביניהם. מסברה, ניתן לחשוב על אפשרויות שונות בעניין היחס שבין שני הגורמים. ייתכן ששני הגורמים נדרשים כדי להתחייב בבל יראה ובל ימצא; ייתכן שדי באחד מהגורמים, בעלות או 'מצוי'; וייתכן שכל אחד מהגורמים בפני עצמו מספיק כדי להתחייב, ובסך הכל קיימים שני מסלולים לחיוב. בהמשך השיעור ננסה לבחון דרך הסוגיות השונות, מהו היחס בין שני הגורמים האלה. הבחינה תיעשה דרך מקרים שונים, שבחלקם החמץ הוא מצוי אך אינו בבעלות האדם, ובחלקם המצב הוא הפוך – החמץ בבעלותו, אך אינו מצוי ברשותו.

קבלת אחריות

כפי שראינו, הברייתא קובעת שאיסורי בל יראה ובל ימצא אינם חלים על חמץ של אחרים. אולם, קבלת חמץ מנוכרי כפיקדון אסורה. הגמרא מבארת שהגורם המחייב

4 חפץ המופקד בידי שומר נחשב ברשותו של הבעלים לעניין היכולת להקדישו ולהקנותו (בבא קמא סח-ט), וכן לעניין פדיון מעשר שני (רמב"ם הל' מעשר שני פ"ד ה"א). לדעת רוב הראשונים ניתן להקדיש חפץ הנמצא ברשות שומר, והוא נחשב ברשותו לעניין זה (תוספות בבא קמא ע. ד"ה לא כתבין). הראב"ן (בבא קמא סי' ע"ט) סבר שפיקדון אינו נחשב ברשותו ואי אפשר להקדישו, וכך משתמע גם מדברי רש"י (בבא קמא ע. ד"ה דכפריה). דיון נוסף בראשונים הוא לגבי הקדשת חפץ מושכר – עיין תוספות בבא מציעא עג: ד"ה השתא וערכין כא. ד"ה הכי קאמר.

5 יש לשים לב לכך, שהבית איננו מושאל באופן כללי לבעל החמץ, אלא רק לעניין החזקת החמץ בתוכו. הרא"ש כנראה מניח שדי בהשאלה מצומצמת כזו כדי להחשיב את החמץ כאילו הוא נמצא בבית הבעלים.

בפיקדונות הוא קבלת אחריות. בהמשך הסוגיה מובאים שני נימוקים אפשריים לחיוב בבל יראה ובל ימצא במקרה של קבלת אחריות:

א. דבר הגורם לממון כממון דמי.

ב. דרשה מיוחדת מהפסוק "לא ימצא".

לפי הנימוק הראשון, אין כאן חידוש מיוחד בדיני חמץ. "דבר הגורם לממון כממון דמי" הוא דין כללי בדיני ממונות. במקרה שלנו, כיוון שהאדם קיבל אחריות על החמץ, ואובדן החמץ יגרום לו לשלם – הוא נחשב כבעלים של החמץ. ממילא ניתן לחייבו בבל יראה ובל ימצא, כפי שאדם מתחייב על חמץ שלו.

לפי הנימוק השני, החיוב כאן איננו מחמת הבעלות. מסיבות שונות, העיקרון "דבר הגורם לממון כממון דמי" אינו מועיל ביחס למקרה שלנו, והאדם אינו נחשב כבעלים של החמץ. אף על פי כן ניתן לחייבו בבל יראה ובל ימצא, כיוון שהחמץ מצוי ברשותו, ויש לו זיקה אל החמץ. זהו מקרה של 'מצוי' ללא בעלות, ולפי הנימוק השני בגמרא – האיסור חל גם במקרה כזה.

בגמרא לא מבואר איזו רמה של קבלת אחריות נדרשת כדי להתחייב בבל יראה ובל ימצא. בשאלה זו נחלקו הראשונים, והעלו מגוון של אפשרויות. ייתכן ששתי ההבנות הנ"ל בנוגע ליסוד החיוב תלויות בשיטות הראשונים השונות בסוגיה. בעניין זה נעסוק בנפרד בשיעור הבא. כמו כן נעסוק שם ביתר הרחבה בבירור המושג "דבר הגורם לממון".

ייחד לו בית

הגמרא בהמשך הסוגיה מביאה ברייתא בעניין חמץ של גוי ברשות ישראל:

"תנו רבנן: נכרי שנכנס לחצירו של ישראל ובציקו בידו – אין זקוק לבער. הפקידו אצלו – זקוק לבער. יחד לו בית – אין זקוק לבער, שנאמר 'לא ימצא'" (פסחים ו).

הברייתא פוטרת מבל יראה ובל ימצא במקרה שייחד לו בית. על פי הפשט, הפטור הוא דווקא במקרה שבו עסקה הברייתא קודם לכן, דהיינו חמץ של נוכרי המופקד אצל ישראל. גם מפירושם של התוספות נראה, שהדין של ייחוד בית מתייחס למקרה של קבלת אחריות:

"ופירש רבנו תם דאפילו באחריות מיירי, ומשום הכי מפיך מלא ימצא – דלא חשיב מצוי כיון שייחד לו בית" (תוספות פסחים ו. ד"ה ייחד לו בית).

ניתן להסביר בדעת התוספות, שקיימים שני מסלולים לחיוב בבל יראה ובל ימצא. במסלול אחד החיוב הוא משום בעלות. אם החמץ שייך לישראל – אין צורך שהוא יהיה גם מצוי ברשותו, ולכן הוא חייב אף כשייחד לו בית. במסלול השני החיוב הוא משום 'מצוי'. לדעת התוספות, גם חמץ של נוכרי שקיבל עליו אחריות שייך למסלול זה. במסלול זה מוסיפים התוספות תנאי לחיוב: כדי שהחמץ ייחשב כמצוי, לא די בזיקה הנוצרת על ידי קבלת האחריות. בנוסף לכך, החמץ צריך להיות ברשותו הפיסית של האדם. כיוון שכך, אם ייחד לו בית – החמץ אינו נחשב מצוי ברשותו, והוא פטור⁶.

הרמב"ן על אתר מעיד על עצמו, שבתחילה אף הוא סבר לפרש כך את הסוגיה. אולם, בהמשך הוא גילה את המכילתא שציטטנו לעיל, והגיע למסקנה שהפטור קיים גם בחמץ של ישראל ממש, ולא רק בחמץ של גוי שקיבל עליו אחריות. לפי הרמב"ן, הגורם של 'מצוי' הוא תנאי הכרחי לחיוב בבל יראה ובל ימצא, גם כאשר יש בעלות.

רש"י פירש שבסיפא של הברייתא מדובר על חמץ שלא קיבל עליו אחריות, וזהו המקרה שבו קיים הפטור של ייחד לו בית. נראה שלדעת רש"י, בחמץ שקיבל עליו אחריות – חייב אף אם ייחד לו בית. ניתן להבין שרש"י כלל אינו מקבל את הדרשה שהחמץ יהיה מצוי. לכן, אם יש כאן קבלת אחריות המחייבת בבל יראה ובל ימצא – ייחוד בית לא יצליח לפטור את האדם מחיוב זה. לחלופין ניתן להבין, שגם לדעת רש"י יש צורך שהחמץ יהיה מצוי כדי להתחייב, אלא שלדעתו החמץ נחשב מצוי גם כאשר ייחד לו בית, ובלבד שאכן קיבל עליו אחריות.

אפשרות שלישית היא, שגם לדעת רש"י קיימים שני מסלולי חיוב, בדומה להצעתנו בשיטת התוספות. כאשר החיוב הוא משום 'מצוי', רש"י עשוי להודות שייחוד בית פוטר מבל יראה ובל ימצא. אולם לדעתו, החיוב בקבלת אחריות אינו משום 'מצוי' אלא משום בעלות. במסלול החיוב משום בעלות אין משמעות לייחוד בית, ולכן בכל מקרה של קבלת אחריות הוא יתחייב, אפילו אם החמץ אינו מצוי ברשותו⁷.

6 הבנה זו עולה גם בתוספות רבנו פרץ על אתר, ד"ה ייחד לו בית, ובמאירי ד"ה גוי שנכנס.

7 ועדיין יש להבין מדוע יש צורך בייחוד בית כשלא קיבל אחריות. בעניין זה נעסוק להלן בשיעור בעניין ייחד לו בית, עמ' 183.

הפקר

אחת הדוגמאות לחמץ שאינו שלו אך מצוי ברשותו היא חמץ של הפקר. בשיעור בעניין ביטול חמץ ראינו את דיון הראשונים בעניין בל יראה ובל ימצא בהפקר⁸⁶. הרמב"ן בפרקנו (ד: ד"ה ענין ביטול חמץ) העלה הווה אמינא שחייבים בבל יראה ובל ימצא על חמץ של הפקר. לפי הווה אמינא זו, אין צורך בבעלות כדי להתחייב, ודי בכך שהחמץ מצוי ברשותו ונגיש לזכייה מחודשת.

למסקנה מוכיח הרמב"ן מהירושלמי שחמץ של הפקר פטור מבל יראה ובל ימצא. ניתן להבין שלפי המסקנה, בעלות היא תנאי הכרחי לחיוב. אולם, ייתכן שגם למסקנה קיימים מקרים שבהם החיוב הוא משום 'מצוי' ללא בעלות, אלא שהפקר נחשב מנותק לחלוטין מהאדם, והוא אינו מוגדר אפילו כ'מצוי'. כדי לומר זאת יש להניח, שהגדרת 'מצוי' איננה נקבעת על פי מיקומו הפיסי של החמץ בלבד, אלא גם על פי יחסו של החמץ אל האדם. כיוון שכך, חמץ של הפקר יכול להיחשב כאינו מצוי אצל האדם, אף על פי שהוא נמצא בתוך רשותו.

בהווה אמינא ניסה הרמב"ן לדייק את הדין בהפקר מתוך מהלך הסוגיה אצלנו. הברייתא בגמרא מצריכה שני פסוקים נפרדים ללמד על חמץ של נכרי: אחד בנכרי שכיבשתו, ואחד בנכרי שלא כיבשתו. רבא מסביר, שיש צורך בשני הפסוקים האלה כדי ללמד על הפטור בחמץ של נוכרי שלא קיבל עליו אחריות. הברייתא מחדשת, שהפטור קיים אפילו בנוכרי הכבוש תחת ידו של ישראל. הרמב"ן סבר, שגם לאחר שלמדנו שהפטור קיים אף בנוכרי שכיבשתו, עדיין ייתכן שהפקר גרוע יותר, ואינו כלול בפטור:

י"עוד יש לי ספק בהפקר, לפי שהצריכו בגמרא תרי קראי, חד לגוי שלא כבשתו וחד לגוי שכבשתו, ואילו הפקר לא אתי מינייהו, דכיון דלית ליה בעלים ולא דאחרים הוא, אף על פי שאינן שלך – אינו בכלל היתר זה, דאיהו מצוי זכי ביה בנפשיה טפי וטפי מגוי שכבשתו" (רמב"ן פסחים ד: ד"ה ענין ביטול חמץ).

כיצד יש להבין את ההווה אמינא של הגמרא לחלק בין נוכרי שכיבשתו ושלא כיבשתו? ניתן לפרש את מהלך הגמרא על רקע שני הגורמים שבהם אנו עוסקים בשיעור זה – בעלות ו'מצוי'. בשלב הראשון מיעטה הגמרא נוכרי שלא כיבשתו, ולימדה אותנו שיש צורך בבעלות כדי להתחייב. אולם, עדיין ניתן לסבור שקיים מסלול נוסף לחיוב, שבו אין צורך בבעלות. במסלול זה החיוב הוא דווקא בנוכרי שכיבשתו, כיוון שרק במקרה

זה החמץ נחשב מצוי ביד ישראל. הגמרא דוחה זאת ומלמדת שהפטור קיים גם בנוכרי שכיבשתו. אך ייתכן שמסלול החיוב של 'מצוי' ללא בעלות עדיין קיים גם במסקנה, וזהו הבסיס לספק הרמב"ן בעניין הפקר⁹.

תנאי

הרמב"ם פוסק, בעקבות התוספתא (פסחים פ"ב הל' ו-ז), שמוותר למכור את החמץ לגוי לפני הפסח, אפילו אם כוונתו לחזור ולקנותו לאחר הפסח. הרמב"ם מוסיף מגבלה לדין זה:

"אומר ישראל לעכו"ם: עד שאתה לוקח במנה – בוא וקח במאתים, עד שאתה לוקח מעכו"ם – בוא וקח מישראל, שמא אצטרך ואקח ממך אחר הפסח. אבל לא ימכור ולא יתן לו על תנאי. ואם עשה כן – הרי זה עובר על בל יראה ובל ימצא"
(רמב"ם הל' חמץ ומצה פ"ד ה"ז).

הרמב"ם אינו מאפשר למכור את החמץ לגוי בתנאי שיחזיר לו את החמץ לאחר הפסח¹⁰. באיזה סוג של תנאי מדובר? קיימים שני סוגים אפשריים של תנאים: 'אם' ו'מעכשיו'. אם כוונת הרמב"ם לתנאי 'אם' – ברור מדוע אסור למכור את החמץ בתנאי. שהרי, בתנאי מסוג זה המכירה אינה חלה עד שלא יתקיים התנאי, ונמצא שהחמץ עדיין שייך לישראל בפסח.

אולם, הרמב"ם אינו מזכיר חילוק בין תנאים שונים, ומשתמע שהאיסור הוא גם בתנאי 'מעכשיו'. לפי הבנה זו יש לשאול – מדוע עובר האדם על בל יראה ובל ימצא? והרי, אם בסופו של דבר התקיים התנאי – התברר למפרע שהחמץ היה מכור עוד מלפני הפסח, ולא היה שייך לישראל בפסח. כיצד ניתן לחייבו על חמץ זה?

9 כיוון דומה בהבנת הסוגיה עולה מתוך הסברו של בעל המאור, ב. בדפי הר"ף. בעל המאור מסביר, שההווה אמינא להחמיר בחמץ של נכרי שכיבשתו אפילו ללא קבלת אחריות, מבוססת על ההלכה הקובעת שאדם חייב על חמץ של נכרי שקיבל עליו אחריות. הלכה זו לימדה אותנו שקיים מסלול נוסף של חיוב ללא בעלות, ולכן הייתה לנו הווה אמינא לחייב בנוכרי שכיבשתו אפילו ללא קבלת אחריות, ויש צורך במיעוט נוסף כדי לפטור שם.

10 מסתבר שהמקור למגבלה זו של הרמב"ם הוא בדברי התוספתא שם: "ובלבד שיתנו לו במתנה גמורה". הרמב"ם סבר שמתנה גמורה היא מתנה ללא שום תנאי, וזוהי המכירה שאנו דורשים להלכה במכירת חמץ. לבה"ג וראשונים נוספים הייתה גרסה אחרת, והם גרסו "ובלבד שלא יערים". יש לציין, שגם בתוספתא במסכת סוכה (פ"ב ה"ג) מופיע הביטוי "ובלבד שיתנו לו במתנה גמורה" בעניין הקנאה של לולב, אך שם אנו פוסקים להלכה שמתנה על מנת להחזיר שמה מתנה (סוכה מא). עיין תוספתא כפשוטה פסחים עמ' 495.

מסתבר שמקרה זה הוא דוגמה נוספת לחיוב בחמץ מצוי שאינו שלו. במהלך הפסח מעמדו של החמץ תלוי ועומד, והוא יתברר רק כאשר יתקיים התנאי. עצם המצב הזה יוצר זיקה בין הבעלים לחמץ, ומשום כך החמץ נחשב כמצוי בידו. לכן, ניתן לחייב את האדם על החמץ הזה, אפילו אם בסופו של דבר התנאי התקיים והתברר למפרע שהוא לא היה הבעלים.

עיקרון זה בא לידי ביטוי בהלכה נוספת באותו הפרק:

”ישראל שהרהין חמצו אצל העכו”ם, אם אמר לו: אם לא הבאתי לך מעות מכאן ועד יום פלוני – קנה חמץ זה מעכשיו, הרי זה ברשות העכו”ם, ואותו החמץ מותר לאחר הפסח, והוא שיהיה אותו זמן שקבע לו קדם הפסח”
(רמב”ם הל’ חמץ ומצה פ”ד ה”ה).

החמץ נמסר לגוי כמשכון, ומעמדו תלוי בשאלה האם הישראל יפרע את חובו. אם החוב לא יפרע במועד שנקבע – יתברר למפרע שהוא היה שייך לגוי מרגע המסירה. לדעת הראב”ד בהשגותיו על אתר, די בכך שמסירת המשכון הייתה לפני הפסח כדי לפטור אותו, אפילו אם מועד הפירעון הוא לאחר הפסח. הרמב”ם לא הסתפק בכך, ודרש שגם מועד הפירעון יהיה לפני הפסח. אם מועד הפירעון יהיה מאוחר יותר – במהלך הפסח עצמו עדיין לא יתברר מעמדו של החמץ, ותתקיים זיקה בינו לבין הבעלים. לפי שיטת הרמב”ם, די בכך כדי להחשיב את החמץ כמצוי בידו, ולחייבו בבל יראה ובל ימצא.

בשיטת הראב”ד ניתן להבין שבעלות היא תנאי הכרחי לחיוב. לחלופין אפשר להסביר שגם לדעת הראב”ד קיים חיוב בחמץ מצוי שאינו שלו, אך כאן החמץ אינו נחשב אפילו כמצוי בידו, כיוון שבסופו של דבר התברר שהוא אינו הבעלים.

השולחן ערוך בהלכות פסח (או”ח תמ”ח, ג) פוסק שאסור למכור חמץ לגוי בערב הפסח בתנאי או במתנה על מנת להחזיר. ייתכן שזהו איסור לכתחילה בלבד, מחשש להערמה. אך ניתן להבין שהשולחן ערוך אימץ את העיקרון של הרמב”ם, והוא סובר שהתנאי מחשיב את החמץ כמצוי בידו, ולכן עוברים עליו בבל יראה ובל ימצא.

חמץ כמשכון

הבאנו לעיל את פסק הרמב”ם בעניין ישראל שנתן את חמצו לנוכרי כמשכון. מקורו של הדין במשנה בפרק השני. במשנה זו נידון המקרה הנ”ל, וגם המקרה ההפוך – נוכרי שנתן את חמצו לישראל:

"נכרי שהלוח את ישראל על חמצו – אחר הפסח מותר בהנאה. וישראל שהלוח את נכרי על חמצו – אחר הפסח אסור בהנאה" (משנה פסחים ל:).

הגמרא מניחה שהחמץ נאסר בהנאה לאחר הפסח רק אם עברו עליו בבל יראה ובל ימצא. ממילא ניתן להסיק מהמשנה, שהמלווה הישראל חייב בבל יראה ובל ימצא על החמץ שקיבל מהגוי כמשכון. הגמרא מציעה הסברים שונים לחיוב זה. בין השאר מזכירה הגמרא את דינו של רבי יצחק, הקובע שבעל חוב קונה משכון. הגמרא מציעה לבסס את דין המשנה על דינו של רבי יצחק: המשכון הנמצא ביד הישראל קנוי לו, ולכן הוא עובר עליו בבל יראה ובל ימצא.

התוספות התקשו בהסבר זה של הגמרא. לדעת התוספות, דינו של רבי יצחק נאמר דווקא במשכון הנלקח שלא בשעת הלוואתו. בעל חוב הלוקח משכון בשעת ההלוואה – אינו קונה את המשכון¹¹. במשנתנו מדובר על משכון בשעת ההלוואה¹². ואם כן, דינו של רבי יצחק לא נאמר במקרה שלנו, וכיצד ניתן לחייב במקרה זה בבל יראה ובל ימצא? התוספות מתרצים, שאמנם אין במקרה שלנו קניין ממש, אך על כל פנים יש כאן אחיזה ברמה גבוהה, ודי בכך כדי לחייבו:

"כיון דשלא בשעת הלוואה קונה לגמרי כדברי יצחק, אם כן לענין חמץ יש לנו לחושבו כאילו הוא שלו לעבור בלא ימצא אף בשעת הלוואה, דחשבינן ליה 'מצוי'" (תוספות פסחים לא: ד"ה בדברי יצחק).

בתוספות במסכת גיטין (לז-לז: ד"ה שאני משכון) מבואר, שכאשר משכנו בשעת הלוואתו, יש למלווה שעבוד חזק במיוחד במשכון. שעבוד זה מחשיב את המשכון כמצוי בידו, והוא חייב אף ללא בעלות. יש להדגיש, שכדי להתחייב בבל יראה ובל ימצא, לא די בכך שהחמץ נמצא בתוך רשותו, אלא יש צורך בזיקה שלו אל החמץ. לכן, למאן דאמר בעל חוב אינו קונה משכון – המלווה אינו עובר בבל יראה ובל ימצא, אף על פי שהחמץ נמצא בתוך רשותו.

בהמשך דבריהם מתמודדים התוספות גם עם המקרה הראשון של המשנה: חמץ של ישראל הממושכן בידו של נוכרי. לפי חידושם של התוספות, החמץ עדיין שייך

11 המקור לחילוק זה נמצא בגמרא במסכת בבא מציעא (פב). הגמרא שם מעלה את החילוק במהלך הדיון, והתוספות סוברים שהוא התקבל גם להלכה. הרמב"ן שם (ד"ה והא דאמרינן) חלק על התוספות וסבר שחילוק זה מוצע שם רק כהווה אמינא, ואילו להלכה בעל חוב קונה משכון בכל מקרה.

12 כך מדויק מלשון המשנה "שהלוח את נכרי על חמצו", וכפי שמדייקת הגמרא במסכת בבא מציעא שם.

לישראל, ורק משועבד בידו של הגוי. התוספות מבארים מדוע הוא פטור מבל יראה ובל ימצא:

”משום דאליים שיעבודה, דלא חשיב מצוי ביד ישראל, דדרשונן לא ימצא – מי שמצוי בידו, למעוטי ייחד לו בית, אפילו קיבל עליו אחריות”
(תוספות גיטין לו. לז: ד”ה שאני משכון).

במקרה הזה המצב הוא הפוך – החמץ שייך לישראל אך אינו מצוי ברשותו. התוספות מחדשים ש’מצוי’ הוא תנאי הכרחי לחיוב בבל יראה ובל ימצא, ולא די בבעלות. המקור לחידוש זה הוא הדין של ייחוד בית, שבו עסקנו לעיל. התוספות כאן מתקרבים לשיטת הרמב”ן, שלפיה ייחוד בית פוטר אפילו בחמץ שלו, ולא רק בחמץ של גוי שקיבל עליו אחריות.

נפלה עליו מפולת

המשנה קובעת ש’חמץ שנפלה עליו מפולת – הרי הוא כמבוער” (פסחים לא:). ניתן להסביר את דין המשנה באופנים שונים. הפירושים השונים יהיו תלויים בהבנת תפקידה של כ’ הדמיון במשפט. ניתן להבין שיש כאן זהות מוחלטת, וחמץ שנפלה עליו מפולת באמת נחשב מבוער מן העולם. לחלופין אפשר להבין שהתופעות אינן זהות, וההשוואה היא רק לעניין הדין. החמץ אמנם אינו מבוער, אך דינו כחמץ מבוער. כשם שחמץ מבוער אין צורך שוב לבערו – כך גם חמץ שנפלה עליו מפולת אין צורך לבערו.

בסיס לפירוש זה אפשר למצוא במכילתא המובאת ברמב”ן. כפי שראינו לעיל, המכילתא היא המקור לכך שהחמץ צריך להיות בביתו של האדם כדי שיתחייב עליו. המכילתא מזכירה באותו הקשר גם את המקרה שלנו – חמץ שנפלה עליו מפולת. מסתבר שלדעת המכילתא, יסוד הפטור בשני המקרים זהה. חמץ שנפלה עליו מפולת הוא אמנם שלו, אך הוא נחשב כאינו מצוי בידו, בדומה לחמץ שאינו נמצא בביתו. כדי להתחייב בבל יראה ובל ימצא החמץ צריך להיות מצוי ברשותו, וזהו יסוד הפטור בשני המקרים.

הרמב”ן על התורה מתייחס לדרשת המכילתא, ומבאר אותה:

”ומוציא נמי חמץ שנפלה עליו מפולת גדולה, שאין בידו לפקח הגל והוא אבוד ממנו ומכל אדם, שהוא מותר, דלא קרינא ביה ’שלך” (נרמב”ן על התורה שמות י”ב, יט).

מדברי הרמב”ן נראה, שהפטור איננו נובע מהדרישה שהחמץ יהיה מצוי, אלא מהדרישה שהחמץ יהיה בבעלותך. חמץ שנפלה עליו מפולת אינו נחשב שלך, ולכן אינך

עובר עליו. גם הביטוי "אבוד ממנו ומכל אדם", המוזכר בדבריו של הרמב"ן, מופיע בדרך כלל בהקשר של בעלות. הברייתא במסכת בבא מציעא (כב:) מלמדת שאבדה ששטפה נהר מותרת, כיוון שהיא אבודה ממנו ומכל אדם, והבעלות עליה פקעה. המשמעות המצומצמת של המושג היא אבדן שליטה. אך בעלות כמושג משפטי אינה מנותקת מהמציאות בשטח, ואבדן השליטה מוביל להפקעת הבעלות על החפץ¹³.

הגמרא קובעת ביחס למשנה שם, שצריך לבטל את החמץ בלבו. לכאורה, לפי כל ההסברים למשנה, האדם אינו עובר על כל יראה ובל ימצא אפילו ללא ביטול. ואם כן, יש להבין מדוע יש צורך בביטול. מדברי רש"י על אתר (ד"ה צריך שיבטל) נראה שהצורך בביטול הוא מדרבנן בלבד, מחשש שמא יפקח את הגל במועד. הסבר זה מובן, בין אם נסביר שהחמץ נחשב כמבוער, או שלא עוברים עליו כיוון שאינו מצוי. לפי ההבנה שהבעלות על החמץ פוקעת, קשה יותר להבין את הביטול כאן, שהרי גם אם יפקח את הגל וימצא את החמץ – הוא לא יעבור עליו. ואולי קיים חשש שהאדם יחזור ויזכה בחמץ, ולשם כך תיקנו חכמים שיבטל את החמץ וינתק לחלוטין את הזיקה אליו.

רבנו דוד העלה את האפשרות שהצורך בביטול הוא מדאורייתא (ד"ה כך היא הגרסא). כדי להסביר זאת, יש לחלוק על השיטות שראינו לעיל. ראשית, יש להניח שהחמץ אינו נחשב מבוער. כמו כן יש להניח, שהבעלות על החמץ אינה פוקעת. החמץ עדיין נמצא בבעלותו של האדם, אלא שהוא אינו מצוי. רבנו דוד כאן סובר, כנראה, שאפשר להתחייב על חמץ שלו גם אם הוא אינו מצוי. זאת בדומה לשיטת הרמב"ם שראינו לעיל, שממנה נראה שחמץ של ישראל עוברים עליו בכל יראה ובל ימצא בכל מקום שהוא.

* * *

בשיעור זה סקרנו מקרים שונים של חמץ מצוי שאינו שלך, וחמץ שלך שאינו מצוי. לסיום השיעור נוכל לחזור לנקודת המוצא. פתחנו את השיעור בביאור המחלוקת בעניין חמץ של אחרים. לדעת רבנו דוד, הפטור קיים גם בחמץ של ישראל אחר. הגר"א צמצם את הפטור לחמץ של נוכרי. לפי הגר"א, ניתן להתחייב על חמץ של ישראל אחר

13 כך ניתן לראות גם בגמרא במסכת חולין (קלט.) בעניין תרנגולת של הקדש שמרדה. אמנם, הרמב"ם פירש שהעיקרון "אבודה ממנו ומכל אדם" אינו מבוסס על הפקעת הבעלות מחוסר שליטה, אלא כיוון שהחפץ אבוד – מן הסתם הבעלים התיימש (הל' גזלה ואבדה פ"א ה"י). ובירושלמי במסכת בבא מציעא (פ"ב ה"א) מובא הדין של "אבודה ממנו ומכל אדם" כמקור לייאוש. על כל פנים, בין אם נבין שדין "אבודה ממנו ומכל אדם" מנתק את החפץ מבחינה אובייקטיבית או מבחינה סובייקטיבית – בסופו של דבר הבעלות על החפץ הזה פוקעת.

הנמצא ברשותו, אפילו אם החמץ אינו שייך לו והוא לא קיבל עליו אחריות. למעשה, שיטת הגר"א היא גולת הכותרת של כל המקרים שראינו, שבהם קיים חיוב בחמץ שאינו שלו אך מצוי בידו. רבנו דוד חלק על כך, וסבר שיש צורך בשני התנאים כדי להתחייב. הוא מיישם את שיטתו בסוגיית שוכר ומשכיר. לפי שיטתו, המשכיר אינו חייב בבל יראה ובל ימצא – כיוון שהחמץ אינו מצוי ברשותו, ואילו השוכר אינו חייב – כיוון שהחמץ אינו שלו¹⁴.

14 יש מקום להתלבט מהי דעת רש"י בסוגיית שוכר ומשכיר. מדברי רש"י שם (ד. ד"ה חובת הדר) נראה שהשוכר והמשכיר מתמודדים עם בעיה של בל יראה ובל ימצא, ויש צורך בביטול. לא מבואר בדבריו מי יעבור על בל יראה ובל ימצא לולא הביטול: השוכר או המשכיר. ניתן להבין שניהם יעברו על הלאו, כיוון שדי באחד מהגורמים – בעלות או 'מצוי' – כדי להתחייב. יש להעיר, שאם אכן השוכר עובר על בל יראה ובל ימצא – לא ברור שהוא אכן יוכל לבטל את החמץ, שהרי החמץ אינו שלו. שאלה זו עשויה להיות תלויה בהבנות השונות בעניין הביטול, ואכמ"ל.